

Український народ вступив у новий етап історичного розвитку. Разом зі створенням Української держави відкрилися нові можливості для розвитку освіти, науки, культури, що вимагає докорінної перебудови системи виховання молодого покоління.

В Україні складається система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу.

Військово-патріотичного виховання є фактором цілісного формування особистості як створеної упродовж віків самим народом системи поглядів, переконань, ідей, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну позицію та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обгрунтоване, правильно організоване виховання відображає ходу народу, перспективи його розвитку. Військово-патріотичного виховання відповідає потребам етнокультурного відродження та розвитку як українського, так і представників інших етносів, що проживають в Україні, передбачає надання їм широких можливостей для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності.

Література

1. Гусак П., Мартиросян Л. Історія педагогіки України. – Луцьк: Вид. Волинського держ. університету, 1996. – 250 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 220 с.
3. Брайчевський М. Походження запорізького козацтва // Козацька газета. – Житомир, 1991. – № 10.
4. Темко Г.Д., Томчук М.І. Військове виховання на Україні: історія розвитку і сучасні проблеми. – К.: Варта, 1996.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976.

*Данилевич А.П.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОГРАФ І ФОЛЬКЛОРИСТ С.Д. НІС.

В історії української фольклористики та етнографії є ще чимало непрочитаних сторінок. Імена частини дослідників, зокрема збирачів народної творчості, без наполегливої діяльності яких були б ускладнені сучасні дослідження цих наук, тривалий час залишалися маловідомими широкому колу.

Одним із таких невтомних збирачів духовних скарбів був Степан Данилович Ніс. Він народився 6 травня 1826 р., у селі Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії. Початкову грамоту отримав від сільського дяка. А як пішов

десятий рік, то батьки послали його вчитися до полтавської гімназії. Дід його був запорізьким козаком. З дитинства Степан Данилович чув сімейні перекази про давнину. З того часу почали пробуджуватися його зацікавлення минулим і творчістю народу.

У 1849 р. Степан Данилович закінчив гімназію і вступив до медичного факультету Київського університету. “В той час студенти українці (душ 18–20) жили всі вкупі десь біля Хрещатика. Ті, що належали до цієї компанії, яка більш відома була під назвою “Носівської партії”, були найзавзятіші патріоти, котрі прагнули відати всі свої сили на користь рідного краю та народу” [1].

Під час студентського життя йому вдалося зблизитися з етнографічним гуртком, яким тоді керував старшокурсник – словесник А. Солтоновський. Програма гуртка ставила завданням “вивчити рідний край, аби через збирання та вивчення пам’яток народної творчості осягнути душу й свідомість народу” [2].

Перебуваючи на канікулах, гуртківці занотовували все, що вдавалося почути – “розпочинаючи від пісень, історичних оповідок, висловів народної практичної філософії, де відображаються усі напрямки народної діяльності, побутових прикмет, і закінчуючи тим, що їсть, п’є, чим живе дихає рідний край” [3]. Усі нотатки передавалися А. Солтановському, як старшому. Згодом останній закінчив університет і отримав призначення учителем-словесником Ровенської гімназії. Він забрав із собою понад тисячу записів самих лише пісень.

Утративши з поля зору свого старшого товариша, С.Ніс ніколи не забував про нього, а керівництво перебрав на себе. Він тоді уже став примітним майже на весь Київ: багато молоді збиралось у стінах студентських квартир (гуртожитку), щоб послухати С. Носа. Свою щирю приязнь і дружбу до нього виявив професор А. Метлинський – запрошував його до себе додому, знайомитися з І.Аксаковим, заохочував до наукової роботи.

Сучасники згадували про С. Носа, як про чудового знавця народної пісні, побуту та звичаїв народу. “Він знав силу-силену народних пісень, з безмежною різноманітністю наспівів... співав з надзвичайною енергією, особливо деякі думи і бурлацькі пісні...” [4]. Його записами зацікавилось Російське етнографічне товариство, і він передав туди тематично згуртовані нотатки – 81 казку, 158 загадок, 1173 пісні.

Здобувши вищу освіту, Степан Данилович на деякий час став військовим лікарем і з власного бажання пішов на фронт. Після війни С. Ніс виклопотав собі відпустку за родинними обставинами, а потім поїхав до Харкова, де витримав іспит на звання повітового лікаря та оператора (медексперта) – члена лікарської управи. Він знову збирає та друкує старовинні документи, етнографічні матеріали. У 1861 р. С.Ніс опублікував у “Оснві” “Вісточку з Непитайгорода” (з Чернігова), з приводу незадовільного стану місцевих архівів і старовинних будинків такий заклик до громадства “откликаємося браті, хто поважає старинні мури, будинки і

старинну оселю нашої прежньої країни” [5]. Редакція “Основи”, подаючи матеріали, зібрані Носом, робить таку примітку: “Може й інші письменні люди вслід за Носом, що так гарно вміє старого чоловіка розпитати, те – ж саме чинити муть і вихоплять, мовля з лети що досить не потонуло”. О. Лазаревський, який сам користувався збіркою С.Носа, каже, що “С.Д. Нос мав гарну звичку коли провідуючи різних панів і панянок, розшукував у них різні старовинні “шпаргалки”, з яких відразу списував копію, і, повертаючи оригінали, переконував власників зберігати їх” [6]. Демократизм і надзвичайно гарна вдача Степана Даниловича робила його ім’я популярним. Особливо серед більшої частини Чернігова: квартира Носа була надбаням, не тільки його знайомих, а всіх хто заходив до нього. Слід також зазначити, що Ніс був своєрідним народним лікарем і великим знавцем народної медицини. Прочитавши одну з його популярних медичних брошур Куліш писав: “Таким, як Ви, має бути врач... у душу Ви зазираєте живою душею. Не зважаючи на врачів – візитників, їм же ім’я легіоон: простуєте своєю дорогою і застаєте по собі пам’ять правдивого народолюбця” [7].

У 1858 р. Ніс зблизився з діячами української культури – Л.Глібовим, О.Максимовичем, О.Лазаревським, М.Номисом (Симоновим) та ін. Він бере активну участь у культурному житті міста, зокрема, з піднесенням грає роль Миколи у аматорських спектаклях за п’єсою “Наталка Полтавка” І.Котляревського.

У ці ж роки Степан Данилович починає і дослідницьку діяльність. Перші свої праці він опублікував у “Черниговских губернских ведомостях”. І хоча його дослідження не присвячені спеціально ні фольклорним, ні етнографічним питанням, у них часто зустрічаються згадки про народні звичаї та обряди, використовуються народні пісні, оповідання та перекази.

Далі Ніс продовжує збирати численні записи творів українського фольклору, збирає велику кількість етнографічних матеріалів. Значна частина їх стосується матеріальної та духовної культури села Понір. Збирач використовував кожну, можливість записати нову пісню, казку, анекдот. Характерно, що він не тільки записував сам, але й заохочував до збирання зразків народної творчості інших людей. У його архіві збереглися записи зроблені почерками різних осіб.

Дослідницька робота С.Носа була тісно пов’язана з його громадською діяльністю. У Чернігові він організовує гурток, діяльність якого сприяла посиленню інтересу до української народної культури. Широкої й чітко сформульованої програми у нього не було. Проте він досить інтенсивно проводив освітнянську роботу. На громадських засадах ним було створено бібліотеку. Степан Данилович велику увагу приділяє розповсюдженню книжок, залучаючи до цього чимало інтузіастів. На основі цього гуртка сформувався український національний осередок Чернігівська “громада”. До її складу входили С.Ніс, О.Тищинський, І.Анрущенко, О.Білозерський, І.Дорошенко, Г. Коваленко та ін.

Чернігівська громада збирала фольклорно-етнографічні матеріали, друкувала історичні документи. Діячі громади розповсюджували серед населення популярні книжки, літографічні портрети історичних діячів. Особливо активно цим займався С.Ніс. Чернігівські громадівці організували аматорський театральний колектив під назвою “Товариство кохаючих рідну мову”, або “шановці своєї народності”, що діяв у 1862–1863 роках [8].

Для розв’язання громадських справ збиралися завжди в помешкані С.Носа, куди члени осередку з’являлися в національному вбрані. Тому часто можна було бачити на вулицях Чернігова інтелігентів одягнутих в український національний одяг. Іноді вони виїздили за місто, розкладали вогонь, варили їжу, співали українські пісні, декламували вірші Т.Шевченка.

Безумовно, ця діяльність не могла залишитися не поміченою. У 1860 р. Чернігівський губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ, що чутки які дійшли до міністерства про збирання людей на квартирі Носа є правдиві. У 1862 р. губернатор запросив Носа до себе “і внушав йому, що зібрання, на яких виражались, так би мовити малоросійські стремління, ні під яким видом терпимі не будуть, тим – же особам які збиралися в Носа і з’являлися на вулицях в українському одязі будуть нести кару” [9]. Влітку 1861 р. Ніс зустрічається з полтавським громадівцем, та пізніше відомим громадським діячем О.Конинським. Першопочатки його знайомства оригінально відтворено в листі Л.Глібова до О.Конинського: “Чимало здивувався я, отримавши днями другий лист Ваш, у якому Ви, не розібравши винуватця, гримнули на мене. Я не писав Вам до сьогодні жодного рядка. Епітет “завзятий” до мене не підходить, тому що я мир та лад вважаю синонімами щастя. Запечалений Вашим посланням, я ж негайно почав розпитувати – і знайшов. Згаданого листа написав до Вас – і, не знав чому, не підписав. Листа вислав із Козельцю. Бесідуючи часто з чернігівськими братчиками про нашу літературу та її діячів, я, між іншим, висловив ту сумну обставину, що не всі і не скрізь задоволені “Основою”, вказуючи при тому, що в Полтаві теж чутно. Нос полюбляє взагалі диспути і написав вам послання, через якого постраждав більше всіх той, хто ніскілечки не винен, тобто я. Отож, доброді, вилаяли Ви мене нізащо. Зверніться до Носа – без усіляких церемоній. Він чоловік славний і дуже радий буду вести листування з Вами. Адреса до нього: Степ. Данил. Носу, члену лікар. управи” [10].

Про глибину дружніх та літературно – громадських зв’язків може засвідчити й лист Носа, надісланий до “побратима Лександра” (Конинського), наприкінці 1861 р.: “... Віршики Пантелія мені понравилися, і другі хвалять з нашої Громади, кажуть дуже доцільні і дуже доступні, багато де в чому навчають чоловіка, да тільки кажуть де хто що немає небесного лету... Добра ваша братія, що трудиться, заробляє спасіння на той світ, а у нас недільні школи ні се, ні те – тліють, а не горять. Думки у наших братчиків дивовижні, що б заробити гроші на недільні школи, а в тім хто його

знає. Глібову штучку передам, він оце був занепав дуже, а тепер остербав, тим і лист загаявсь трохи. Камянецький через днів п'ять у дорогу поїде. Курінь наш сповнився деякою братією, що по мирових містах засіла: і Маркович, чоловік Марко Вовчок, на такому місті сидить тепер набіг у Чернігів; каже жінка ще в Парижі, а зимою сюди повернеться, може в Чернігові поживе” [11]. Діяльність громад, які на той час виникли у деяких містах України, мали загалом демократичний характер і зводилися переважно до здійснення культурно – освітніх заходів.

Проїздом із Москви до міста Василькова 6 липня 1863 р. у С.Носа зупинився І.Андрущенко – член московського відділення товариства “Земля і воля”. Він привіз з собою для розповсюдження чимало нелегальної літератури. Дещо з неї І.Андрущенко показав своєму знайомому Білозерському, а останній своєму товаришу по службі Герасивому, який доніс про це, командирю батальйону майору Вірзеру. У зв’язку з цим 10 липня в помешкані Носа було зроблено обшук, під час якого у валізі з речами І.Андрущенка було знайдено згадану вище нелегальну літературу.

Уже 11 липня було заарештовано С.Носа, а потім О.Білозерського та І.Андрущенка та ін. Для розгляду цієї справи, у Петербурзі було створено слідчу комісію. 3 вересня Степана Даниловича перевезено до Петропавлівської фортеці у Петербурзі.

Відсидівши у в’язниці дев’ять місяців, С.Ніс дочекався сенаторського указу, який наказував “оголосити йому про звільнення і відпустити на Батьківщину.” А про справу з прокламацією, виявленою у валізі Андрущенка, було вирішено вважати Носа непричетним. Прямих доказів не було. До того ж основний звинувачений, Андрущенко, ще до суду помер у в’язниці від сухот.

Наприкінці 1861 р. “Колоколе” О.Герцна з’явилося оголошення: “Ми отримали записку по справі Андрущенка, – можна її друкувати чи ні?”. Запитання адресувалося, звичайно, тим членам “Землі та волі”, які залишалися й діяли на свободі, – несвоєчасна публікація могла б їм зашкодити, навести на слід. Урешті-решт перебіг справи Андрущенка – Носа було висвітлено на сторінках “Колокола” лише в 1865-1866 рр.

У 1864 р. С.Ніс повернувся до Чернігова. Але вже в липні цього ж року, без причин, а лише у зв’язку з його “малоросійськими тенденціями” [12], він піддається адміністративному заслання на північ – у Білозерськ. Заслання не зламало його дух. Там він продовжив свою дослідницьку роботу. Після повернення із заслання Степан Данилович продовжив етнографічну діяльність, написав повість “Данько Грабина”, підготував кілька розвідок з питань народної медицини. Частина цих праць була опублікована.

Влітку 1876 р. Ніс служив повітовим лікарем у Ярославі, через два роки перебрався у Вітебську губернію – у Люцин, Себеж, а в 1882 р. повернувся на Україну, де одружився.

В останній період свого життя С.Ніс вирішив ще раз піти на державну службу.

Його призначили на державну службу міським лікарем у Городні на Чернігівщині. Звідси він надіслав до часопису “Киевская старина” кілька десятків зошитів, де містилися “Записи із живих вуст”. Редакція, подаючи окремі фрагменти нотаток – жанрових народних оповідок, – зазначала: “Безкінечно шкода буде, коли, ці єдині у своєму роді збірники розпочаті 1855 року, не будуть збережені”.

Лікарська спадщина С.Носа, його діяльність щодо збирання та осмислення фольклорно–етнографічних матеріалів залишалася маловідомою. Лише невелика частина його доробку надрукована в різних періодичних виданнях. Незважаючи на різноманітність проблем, яким присвячено роботи про нього, вони не дають повного уявлення про багатогранну діяльність невтомного збирача. Повною мірою вона буде висвітлена лише після дослідження архівних матеріалів. Основна їх частина зберігається в рукописах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН України. Записки казок (їх близько 1000) потрапили до зібрання народної прози І.Я. Рудченка. Велика частина записів, а також літературних творів С.Носа, знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Степан Данилович передав частину своїх колекцій до архіву Південно – Західного відділу Російського географічного товариства. На жаль, доля цих матеріалів невідома.

Наявні архівні матеріали свідчать, про те, що майже жоден жанр народної творчості не залишився поза увагою збирача. Надзвичайна широта охоплення фольклорно–етнографічних матеріалів у збірках С.Носа дають підстави розглядати їх як своєрідну енциклопедію творчості та побуту народу другої половини ХІХ ст.

Особливе місце серед його записів займають пісні (лише за приблизними підрахунками кількість їх сягає 1000), причому часто зафіксовано не лише тексти, але й мелодії до них. Серед них переважно родинно-побутові та соціально–побутові пісні, а також календарно-обрядова та родинно-обрядова лірика. Пісні цих циклів нерідко подано при описі обрядів, що надає їм особливої цінності. Увагу збирача привертала думи, історичні пісні та балади.

Степан Данилович записав також велику кількість українських народних казок – соціально-побутових, фантастичних та ін. Серед соціально–побутових казок та анекдотів, є багато таких, що мають виразне соціальне звучання. Серед його записів привертють увагу народні оповідання, легенди та величезна кількість прислів’їв і приказок, матеріали з історії народної драми й театру.

Характер записів дає певне уявлення про особу збирача. Поряд з окремими зошитами, в яких зібрано твори певних жанрів, знаходимо й безліч записів, що мають щоденниковий характер або просто є своєрідними “ескізами” зробленими нерідко олівцем, на окремих клаптиках паперу. У таких розписах власні думки підкріплюються переказом змісту певного фольклорного твору, або просто влучним народним висловом, прислів’ям або приказкою. Кожна сторінка

рукописів С.Носа є своєрідним документом, що засвідчує велику любов і шану збирача до свого народу і його поетичного слова.

Значну, чи не найбільшу, частину матеріалів збирача складають записи етнографічного характеру. Форми подачі етнографічних відомостей різноманітні. Крім описів обрядів і своєрідних словничків, в яких шляхом пояснення окремих слів подано відомості про народний одяг, кулінарію, обряди, медицину, заняття та промисли тощо.

Серед матеріалів, зібраних С.Носом, у багатьох записах відображено особливості народної медицини. Уважно придивляючись до всіх сторін народного життя, він виявив багато методів раціонального лікування. Відомості про це, а також про лікарські рослини, він збирав протягом усього життя. Здобутки народної медицини він широко використовував у своїй лікарській практиці. Перевірка особистостей впливу на людський організм певних рослин дозволила відкрити йому можливість увести в практику лікування горецвіт, що й досі широко використовуються в сучасній медицині.

Етнографічна діяльність С.Носа не обмежується тільки збирацькою практикою. Окремі його матеріали відображають потяг дослідника до осмислення методів, завдань і цілей етнографії. У спеціально призначеній цьому питанню невеликій розвідці, написаній на початку 1870-х рр. він порушив питання про потребу всебічного вивчення не тільки матеріальної, але й духовної культури народу. Дослідник наголосив на необхідності вивчення обрядів і звичаїв народної етнографії тощо. Він розглядав етнографію як науку, що вивчає широке коло народознавчих проблем.

Таким чином, зібрані С.Носом матеріали мають важливе значення для науки. Його діяльність привернула до себе увагу провідних фольклористів ХІХ ст. Фольклорні матеріали, зібрані ним, опубліковані в збірниках М.Номиса, А.Метлинського та П.Чубинського, його матеріалами цікавилися І.Рудченко, М.Лисенко.

З народознавчими інтересами тісно пов'язана й літературна діяльність С.Носа. Свої літературні твори він друкував у журналах "Основа" та "Київська старовина". "Чую я від людей, що Ви пане курінний, написали про чумаків, тай дуже гарно. То прошу ж Вас – прислати скоріше в "Основу" – писав йому П.О. Куліш. Проте більшість із них так і залишилися не опублікованими і зберігаються зараз у рукописах.

Літературна творчість С.Носа так само, як і фольклорна, може бути ґрунтовно досліджена тільки після комплексного вивчення всіх його матеріалів.

Література

1. Соловій О. (Соловйов). Нові дані до біографії С.Д. Носа // Наше минуле. 1918. – № 2. – С.121.

2. Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія (про українського історика С.Д.Носа) // Дзвін. – 1991. – № 12. – С.121.
3. Там само.
4. Бріцина О.Ю. Фольклорно – етнографічна діяльність С.Д. Носа // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 1. – С.68.
5. Соловій О.(Соловійов). Вказ. праця. – С.123.
6. Описание Старой Малороссии. Т.III. Прилуцкий полк. – С.264.
7. Див. лист Куліша до Носа від 13 червня 1888 р.
8. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. – К., 1999. – С.57.
9. Соловій О. Вказана праця. – С.124.
10. З історії Чернігівської громади 1861–63 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Конинського) // Україна. – 1927. – № 4. – С.117.
11. Там само. – С.120.
12. Засс Р. Вказ. праця. – С.123.

*Дробот І.І.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова*

БОРОТЬБА ЗА ВИЗВОЛЕННЯ: УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ І НІМЕЧЧИНА (1920-30- РР.)

Поразка українства в роки національної революції в 1917-1920 рр. не охолодила його прагнення до політичної самостійності, до державного існування. Незважаючи на ідеологічні, політичні та організаційні відмінності між українськими політичними угрупованнями, що діяли на західноукраїнських землях та в еміграції у міжвоєнний період, переважна їх більшість стояла на засадах державності й соборності України. Важливе місце в їх політичних домаганнях займало осмислення зовнішньополітичного аспекту українського питання. І це не випадково. Адже українське питання було тим подразником, від якого в значній мірі залежала стабільність чи нестабільність міжвоєнної Європи. Держави, які володіли українськими землями, не бажали тим поступатися. Порушення статус-кво, пов'язане з українським питанням, могло б привести до непередбачуваних наслідків.

Як відомо, уряд УНР свого часу мав дипломатичні представництва у цілому ряді країн, через які він захищав свої державні інтереси. Із втратою власної території та офіційного статусу як уряду української держави ці можливості значно зменшились. Знаходячись за межами України, уряд УНР звертався до Ліги Націй, урядів і політиків Англії, Франції, Італії, Німеччини, Румунії, Чехословаччини та інших, щоб зацікавити їх українською справою, налагодити зв'язки як з можливими